

Εθνισμός και Εθνικισμός:

(έννοιες συγγενείς ή ασυμβίβαστες;
τυχαία ή συνειδητή σύγχυση στη χρήση τους;)

του Φ.Κ.Βώρου*

Προοίμιο:

Όλο και πιο συχνά έρχονται στην επικαιρότητα όροι - παράγωγα της έννοιας **έθνος**, που δηλώνουν περιεχόμενο θετικό και αποδεκτό (εθνική συνείδηση, εθνικοί στόχοι κ.α.) ή αρνητικό και αποκρουστικό (εθνικισμός, εθνοκάθαρση κ.α.). Η συνεχής παρουσία των όρων αυτών στην επικαιρότητα υποδηλώνει, νομίζω, κάποια ρευστότητα στα όριά τους (π.χ. τι είναι εθνικά αποδεκτό ή ως εθνικιστικό κρίνεται απαράδεκτο, πού είναι τα όρια **εθνισμού** και **εθνικισμού**;). Ίσως υποδηλώνει και κάποιο σκεπτικισμό για τη λειτουργικότητα των εννοιών αυτών στις συνειδήσεις; Διατυπώνεται και ένα συγκεκριμένο ερώτημα - απορία: μπορεί στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης να επιβιώσει ως φορέας και έκφραση κοινωνικής συνοχής και άσκησης εξουσίας το **έθνος - κράτος**, που επηρέασε τόσο βαθιά και έκδηλα την ιστορική ζωή στον πλανήτη μας τους τελευταίους αιώνες; Και πώς ερμηνεύεται το παράλληλο φαινόμενο εκδήλωσης **εθνικισμών** με χωριστικές τάσεις και συγκρουσιακές διαθέσεις; Είναι εύκολη η καταδίκη του **εθνικισμού**¹ και η πρόβλεψη ή ευχή για υπέρβαση του σχήματος **έθνος - κράτος**. Αλλά προς ποια κατεύθυνση; με ποιες προσδοκίες επίλυσης των προβλημάτων του κόσμου μας; Οι ειδικοί απαντούν με ερωτήματα (δείτε τη σημείωση 1) ή παραπέμπουν στη γενεσιουργό δυναμική της ιστορίας, που αυτή θα αναδείξει νέους θεσμούς και θα απαντήσει στις απορίες μας.²

Επισημάνσεις:

Νομίζω ότι από τις αναζητήσεις αυτές (περί έθνους, εθνικισμού, έθνους- κράτους και της πορείας του) απουσιάζουν κάποια στοιχεία, που, αν τα ανέλυαν οι ειδικοί, θα έφταναν πιθανότατα σε συμπεράσματα πιο κατανοητά και πειστικά και οίονοφώρα. Τέτοια στοιχεία επιχειρώ να καταγράψω περισσότερο ως αναγνώστης με περιορισμένη ενημέρωση³ παρά ως ειδικός μελετητής. Συγκεκριμένα:

α. Μέσα σε όσα διαβάζουμε για τις έννοιες έθνος και εθνική συνείδηση νομίζω ότι λείπουν έρευνες και αναλύσεις για ερωτήματα όπως:

- Πότε, πώς, μέσα σε ποιες ιστορικές περιστάσεις εμφανίστηκε η έννοια έθνος ως έκφραση συνοχής κάποιων κοινωνιών;

- Τι σήμαινε για τα μέλη εκείνων των κοινωνιών η αίσθηση ότι **ανήκουν ή συνανήκουν** στο σύνολο που ονόμαζαν **έθνος** τους;

- Πώς η αίσθηση αυτή (ότι ανήκουν σε κάποιο έθνος) επηρέαζε ίσως τη σκέψη τους, τα συναισθήματα, τις αποφάσεις και πράξεις τους;

- Πώς αντιλαμβάνονται οι συγγραφείς το νόημα της **εθνικής συνείδησης** των ατόμων που θεωρούνται ότι συναποτελούν ένα έθνος και αισθάνονται ότι συνανήκουν σε αυτό; Τι είναι δηλαδή - έστω ως φαινομενολογική περιγραφή ανάλυση - η **εθνική συνείδηση**;⁴

- Μήπως στην ιστορία των **εθνικών ομάδων** η εθνική συνείδηση παρουσιάζει εξάρσεις και υφέσεις; Γιατί;

- Μήπως είναι ανάγκη, για λόγους ακρίβειας των αναλύσεων και της επικοινωνίας μας, να εξετάσουμε την πληρότητα της ορολογίας που χρησιμοποιούμε; Αν π.χ. η έννοια **εθνικισμός** έχει φόρτιση αρνητική και για τους πολλούς αποκρουστική, έχουμε κάποια άλλη έννοια θετικά φορτισμένη για να δηλώσουμε καταφατική στάση έναντι της έννοιας της εθνότητας; Μήπως τέτοιο περιεχόμενο αποδίδουμε στον όρο **εθνισμός**; Γιατί αυτός απουσιάζει από το λεξιλόγιό μας;

β. Προσπάθεια ανάλυσης μιας επισήμανσης:

Όσο γνωρίζουμε από την ιστορία των Ελλήνων η χρήση του όρου αυτού για τον αυτοπροσδιορισμό τους εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια των Μηδικών Πολέμων ως έκφραση της ανάγκης για ένωση **έναντι του κινδύνου**. Λογουχάρη οι Αθηναίοι ως τότε αυτοπροσδιορίζονταν με το όνομα της πόλης τους, αλλά όταν αντιμετώπισαν τους επιδρομείς στο Μαραθώνα (490 π.Χ.) έγραψαν στο γνωστό επιτύμβιο ότι «Ελλήνων προμαχούντες Αθηναίοι χρυσοφόρων Μήδων εστόρεσαν δύναμιν». Τότε ένιωσαν ότι αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, των

Ελλήνων. Ποιο ήταν αυτό; Πόσο μεγάλο και ευαίσθητο; Ένα δοκιμαστικό προσκλητήριο έγινε όταν ο **κίνδυνος** ξαναφάνηκε δέκα χρόνια αργότερα. Στο συνέδριο της Κορίνθου έλαβαν μέρος αντιπρόσωποι 31 πόλεων αποφασισμένοι να συμπολεμήσουν για να απομακρύνουν τον κίνδυνο. Για τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.) ο Αισχύλος «εποίησε» παιάνα (Παίδες Ελλήνων... τραγωδία **Πέρσαι**,στ.405 κ.π.). Σε ποιους απευθυνόταν; Τουλάχιστο σε όσους συμπολέμησαν, ίσως σε άλλους που παρακολούθησαν την παράσταση (472 π.Χ.). Πάντως, παραμονή της μάχης στις Πλαταιές (479 π.Χ.) και σε ώρα κορύφωσης του **κινδύνου**, ο βασιλιάς των Μακεδόνων Αλέξανδρος Α΄ είπε με έμφαση: «Έλλην καγώ ειμί το γένος το αρχαίον...»⁵. Και μετά την απόκρουση του εισβολέα έγραψαν πάνω στον αναθηματικό τρίποδα (για τους Δελφούς) τα ονόματα όλων των πόλεων που είχαν συμπράξει για τη νίκη. Τον επόμενο χρόνο (479 π.Χ.) ιδρύθηκε η πολυμελής Συμμαχία της Δήλου για κάθε μελλοντική αντιμετώπιση του περσικού **κινδύνου**.

Εκτός από το εξωτερικό στοιχείο της συμπαράταξης απέναντι στον **κίνδυνο**, εύλογο είναι να υποθέσουμε ότι συντελούνταν διεργασίες προσέγγισης των συνειδήσεων και αναζητούνταν βαθύτεροι δεσμοί. Ό,τι ονομάζουμε εύλογο το έχουμε τεκμηριωμένο με όσα αφηγείται ο ιστορικός που καταγόταν από την Αλικαρνασσό (αποικία στη Μικρασία) και έζησε την αγωνία και το θρίαμβο των Ελλήνων της εποχής του. Εκείνος λοιπόν αναλύοντας το «Αθηναίων φρόνημα» έγραψε για λογαριασμό τους την απάντηση που έδωσαν στους Σπαρτιάτες: δεν υπάρχει στον κόσμο τίποτε τόσο πολύτιμο που θα μπορούσε κάποιος να μας το προσφέρει και να δεχτούμε μεις να συμπράξουμε με τον εισβολέα για να υποδουλώσουμε την Ελλάδα. Πολλά μας εμποδίζουν και η **ελληνικότητά** μας, το ότι νιώθουμε να έχουμε το ίδιο αίμα με τους άλλους Έλληνες, το ότι μιλάμε την ίδια γλώσσα, το ότι έχουμε «ήθη ομότροπα»⁶.

Νομίζω ότι μέσα στα παραπάνω διακρίνει ο μελετητής ό,τι θα ονομάζαμε σήμερα **διαδικασία εθνογένεσης**. Συμφωνώ ότι είναι αναχρονισμός η χρήση του όρου. Αλλά πάλι ο ιστορικός βοηθάει για την τεκμηρίωση της εικασίας. Έζησε τις

συνειδησιακές διαδικασίες της εποχής του και έγραφε (περί το 445 π.Χ.): «το ελληνικόν έθνος .πολυπλάνητον κάρτα...οίκεε εν Πίνδω Μακεδνόν καλούμενον...(τούτο δε) το ελληνικόν γλώττη...τη αυτή διαχράται αείποτε...»⁷.

Συμπέρασμα από τις παραπάνω μαρτυρίες:

Μέσα σε συνθήκες κινδύνου **επιδίωξαν** (οι ως τότε διαβιούντες σε χωριστά πόλεις - κράτη) συνεργασία, **αναζήτησαν** τα στοιχεία που τους ένωναν, **αποδέχτηκαν** συλλογικό αυτοπροσδιορισμό (Έλληνες, έθνος ελληνικόν), **κατέγραψαν** τα γνωρίσματα της ενότητας (όμαιμον, ομόγλωσσον, ήθεα ομότροπα) και έναν αιώνα αργότερα, όταν ο ίδιος τους είχε ταπεινώσει (με την Ανταλκίδεια Ειρήνη, 386 π.Χ.)⁸ άρχισαν να νιώθουν **συλλογική την ντροπή** και οργή και να προωθούν την ανάγκη μονιμότερης ένωσης στις συνειδήσεις και στις δυνάμεις μάχης. Ως προς αυτές τις συνειδησιακές εξελίξεις εύγλωττα είναι τα κείμενα, λογουχάρη, του σοφιστή Γοργία, που καταγόταν από τους Λεοντίνους της Σικελίας⁹ και του Ισοκράτη, που έζησε στην Αθήνα την αγωνιώδη αναζήτηση ενότητας των Ελλήνων για την άμυνά τους απέναντι στην προκλητικότητα του μεγάλου βασιλιά.¹⁰

Υπολείπεται ένα ερώτημα: οι διαδικασίες αυτές διαμόρφωναν και **συλλογική συνείδηση** ενότητας των Ελλήνων και κάποιους κανόνες συμπεριφοράς, που να απορρέουν από τη συνείδηση ότι συν-ανήκουν σε ένα σύνολο εθνικής κοινωνίας; Ο Αρριανός, που έγραψε ιστορία της εκστρατείας του Αλέξανδρου (334-323 π.Χ.), αφηγείται και την τιμωρία που επέβαλε ο Αλέξανδρος σε Έλληνες μισθοφόρους που υπηρετούσαν στον περσικό στρατό και αιχμαλωτίστηκαν κατά τη μάχη στο Γρανικό ποταμό. «Τούτους ο Αλέξανδρος δήσας απέστειλε εις Μακεδονίαν εργάζεσθαι», με το αιτιολογικό ότι «Έλληνες όντες παρά τα κοινή δόξαντα τοις Έλλησιν εναντία τη Ελλάδι υπέρ των βαρβάρων εμάχοντο»¹¹. Δηλαδή διαμορφωνόταν ως κανόνας συμπεριφοράς ότι: όταν είσαι Έλληνας και οι λοιποί Έλληνες παίρνουν μια απόφαση (κοινή δόξαντα) να πολεμήσουν κάποιο επιδρομέα, δεν μπορείς εσύ να προσφέρεις υπηρεσία σ' αυτόν· τυχόν παραβίαση αυτού

του κανόνα θεωρούνταν πράξη κολάσιμη και συνεπαγόταν ποινή, ως αντίθεση προς τη **συλλογική συνείδηση**¹².

Επιμύθιο - απορίες :

Πολλούς αιώνες αργότερα ο Γεώργιος Γεμιστός- Πλήθων σε **Υπόμνημά** του προς τον αυτοκράτορα «Μανουήλον» Παλαιολόγο (περί το 1420 μ.Χ.) έγραφε με έμφαση: «Έλληνες εσμέν ων ηγείσθε και βασιλεύετε, ως η φωνή ημών και η πάτριος γλώσσα μαρτυρεί»¹³. Άραγε εξέφραζε **εθνισμό ή εθνικισμό;**

Την 1-1-1822 οι αντιπρόσωποι στην Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου διακήρυξαν: «Το ελληνικόν **έθνος** δια των νομίμων παραστατών του...κηρύττει σήμερα την πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν...»¹⁴. Ήταν κίνηση - κήρυγμα **εθνισμού ή εθνικισμού;**

Την 17 Ιουνίου 1789 στη Γαλλία οι εκπρόσωποι της Τρίτης Τάξης διακήρυξαν ότι αυτοί αποτελούν την **Εθνοσυνέλευση**. Στις 23 ο Jean Bally διακήρυξε μέσα από την αίθουσα συνεδριάσεων ότι «όταν το **έθνος** συνεδριάζει, δεν μπορεί να δέχεται εντολές». Και ο Mirabeau απάντησε στον αυλάρχη του βασιλιά: «βρισκόμαστε εδώ με τη θέληση του λαού και δε θα βγούμε παρά με τη δύναμη των όπλων»¹⁵. Ήταν όλα αυτά έκφραση **εθνικισμού ή εθνισμού με κοινωνικό περιεχόμενο;**

Είχε μήπως δίκιο ο Δελμούζος που επιχείρησε (το 1942) να δώσει σαφή διάκριση **εθνικισμού και εθνισμού;** Αναλύοντας τότε την έννοια του ανθρωπισμού πρόσθεσε ο εγγράμματος παιδαγωγός: «ο ανθρωπισμός είναι αντίθετος προς τον εθνικισμό και τις συνέπειές του, όχι όμως με τον εθνισμό. Ο πρώτος τυφλώνει και τείνει να εξαφανίζει βασικές ανθρωπιστικές αξίες...Αντίθετα ο εθνισμός κρατώντας την εσωτερική συνοχή των ατόμων και ομάδων που ανήκουν σε ένα έθνος μπορεί...να οδηγεί σε γόνιμη συνεργασία, άμιλλα ...χωρίς να καταπιέζει κανένα»¹⁶.

Σε ένα σχετικά πρόσφατο συνέδριο του «Συμβουλίου της Ευρώπης» με θέμα: History and Identity διατυπώθηκε η ακόλουθη τελική απόφαση: National Identity is not intrinsically «bad» as long as it does not lead to a nationalist attitude ¹⁷(= η εθνική ταυτότητα - συνείδηση δεν είναι κάτι καθαυτό «κακό»

εφόσον δεν οδηγεί σε στάση εθνικιστική, σε νοοτροπία εθνικισμού). Είναι εννοιολογικά άσπογη η αναφορά μας σε περιστατικά όπως τα παραπάνω με το χαρακτηρισμό του **εθνικισμού**; Μπορούμε να αγνοούμε τον όρο **εθνισμός**; Μήπως η εννοιολογική πενία (ως άγνοια ασυγχώρητη ή επιλογή ιδεολογική ανεπίτρεπτη) μας εμποδίζει να προσεγγίσουμε και να ερμηνεύσουμε το σύγχρονο φαινόμενο αναβίωσης του **εθνικισμού ή εθνισμού**;¹⁸

Φ.Κ.Βώρος, Ph.D.,

επίτ. Σύμβουλος του Παιδαγ. Ινστιτούτου

¹ Με το νόημα ότι όπου ο εθνισμός εξελίχθηκε σε εθνικισμό εκδηλώθηκε με υποτίμηση για άλλους λαούς (που θεωρήθηκαν φυλετικά ή πολιτισμικά κατώτεροι) ή και με εχθρότητα που έφτασε ως την κακουργία· κορύφωση η εγκληματική δράση του Ναζισμού (Nazionalismus). Ενδεικτικά: σε συνέντευξη του R. Dworkin («Le Monde» -« Το Βήμα» 16-5-99) διαβάζουμε: «Το κράτος-έθνος πρέπει να ξεπεραστεί. Πρόκειται για μια διακήρυξη ηθική. Μπορεί όμως να γίνει αυτό;»

² Τέτοια είναι η άποψη του Κ. Τσουκαλά, αν κατάλαβα σωστά πρόσφατη συνέντευξή του με αφορμή την έκδοση του νέου βιβλίου του: **Η Εξουσία ως λαός και ως έθνος**, «Θεμέλιο» (1999).

³ Ενδεικτικά σημειώνω κάποια βιβλία από τα λίγα της βιβλιοθήκης μου:
Ετιέν Μπαλιμπάρ - Ιμμανουέλ Βαλλερστάιν, **Φυλή- Έθνος- Τάξη** (μετ. Άγγελος Ελεφάντης - Ελένη Καλαφάτη, εκδ. «Πολίτης», 1991).

E.J.Hobsbaum, **Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 ως σήμερα** (μετ. Χρυσ.Νάντρις, εκδ. «Καρδαμίτσα», 1994).

Θ.Βερέμης και άλλοι, **Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός** (μετ.Γ.Στεφανίδης, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. 1997).

Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, «Σεμινάριο 17»: **Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία** (1994).

⁴ Τον ευρύτερο όρο **Συνείδηση** τον περιορίζουμε συνήθως προτάσσοντας έναν επιθετικό προσδιορισμό (π.χ. κοινωνική, ηθική, νομική, ταξική, επαγγελματική, επιστημονική και άλλα) δηλωτικό κάποιου περιορισμένου πεδίου αναφοράς, όπου εκδηλώνεται η **Συνείδηση**. Αλλά πώς νοείται η «λειτουργία», η δράση και έκφραση της συνείδησης γενικά, της **εθνικής συνείδηση** ειδικά; (Για την επίδραση της μάθησης στη διαμόρφωση της συνείδησης ειδικό άρθρο στο περιοδικό «Εκπαιδευτικά» τ. 51-52).

⁵ Ηρόδοτος, **Ιστοριών IX** 45.2:.....» και ουκ αν εθέλοιμι δεδουλωμένην αντι ελευθέρης οράν την Ελλάδα».

⁶ Ηρόδοτος VIII (Θ') 144. 1-2: « ούτε χρυσός εστι γης ουδαμόθι τοσούτος ούτε χώρα κάλλει και αρετή μέγα υπερφέρουσα, τα ημείς λαβόντες εθέλοιμεν αν

μηδίσαντες καταδουλώσαι την Ελλάδα· πολλά ...τα διακωλύοντα ταύτα μη ποιείειν...και το ελληνικόν εόν όμαιμον, ομόγλωσσον...ήθεά τε ομότροπα....».

⁷ Ηρόδοτος, Α΄56-58.

⁸ Ξενοφών, **Ελληνικά**, 5.1.31. Επίσης G.Glotz, **Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος** (μετ. Τ.Σαβέας) τ. γ΄,σελ.82.

Για να εννοήσουμε ή να φανταστούμε την ταπείνωση και οργή που αισθάνθηκαν οι Έλληνες για την Ανταλκίδα Ειρήνη, μεταφέρω μερικές γραμμές από την αφήγηση του Glotz βασισμένη στον Ξενοφόντα: « Ο Πέρσης σατράπης Τιρίβαζος συγκαλεί τους Έλληνες αντιπροσώπους στις Σάρδεις....έφτασαν αντιπρόσωποι της Σπάρτης, της Αθήνας, του Άργους, της Κορίνθου, της Θήβας (άνοιξη του 386 π.Χ.).Πληροφορήθηκαν τους όρους της ειρήνης «ην κατέπεμψε βασιλεύς»: Ο βασιλιάς Αρταξέρξης κρίνει δίκαιο να υπάγονται στη δικαιοδοσία του οι ελληνικές πόλεις (αποικίες) της Μικρασίας· και από τα νησιά η Κύπρος και οι Κλαζομενές. Οι άλλες πόλεις (και τα νησιά) να είναι αυτόνομες (δηλαδή όχι ενωμένες)...Όσους δε δεχτούν αυτή τη ρύθμιση θα τους πολεμώ με τη σύμπραξη εκείνων που θα τη δεχτούν, στη στεριά και στη θάλασσα, με τα πλοία μου και με τα χρήματά μου» (δηλαδή με εξαγορά συνειδήσεων).

⁹ Λυσίας, **Ολυμπικός**,1-2:... «αρχήν γεννήσεσθαι τοις Έλλησι της προς αλλήλους φιλίας».

¹⁰ Ισοκράτης, **Πανηγυρικός**,182: «μόνος ούτος ο πόλεμος (κατά των Περσών) ειρήνης κρείττων εστί, θεωρία μάλλον ή στρατεία προσεικώς...».

¹¹ Αρριανός, **Ανάβασις Αλεξάνδρου**, Α΄14.

¹²Για την εξέλιξη της συνείδησης ενότητας των Ελλήνων κατά τους Ρωμαιοβυζαντινούς χρόνους νομίζω είναι πολύ κατατοπιστικά όσα έχει γράψει ο Ν. Σβορώνος σε μια επίσημη εισήγησή του (Λόγο που εκφώνησε στις 19 Μαΐου 1976 κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών), (**Επίσημοι Λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1975-76**,τ.Κ΄σελ. 327-343· έχει αναδημοσιευτεί στο Ν. Σβορώνου, **Ανάλεκτα Νεοελλ. Ιστορίας και Ιστοριογραφίας**, σελ.145-161). Διακρίνει «δυο αντίρροπες κατευθύνσεις, πρώτα...πορεία απομάκρυνσης από την ελληνική ιδέα....έπειτα την αντίρροπη πορεία προς την ανασύνδεση με την ελληνική παράδοση...που φανερώνει την ανάπτυξη μιας ολοένα και πιο καθαρής συνείδησης και μεταβάλλει την ελληνική εθνότητα σε ολοκληρωμένο και συγκροτημένο έθνος, με τη σημερινή σημασία του όρου...» (**Ανάλεκτα**, σ.47).

¹³ Παν. Κανελλόπουλου, **Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος**, τ.2, σελ. 27 κ.π. **Ιστορία του Ελληνικού Έθνους** (της « Εκδοτικής Αθηνών»), τ. Θ΄,σελ.283-289.

¹⁴ Δ. Φωτιάδη, **Η Επανάσταση του Εικοσιένα**, τ. Β΄, σελ.32,34,44,48. Αλ. Σβώλου. **Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος** (τα Ελληνικά Συντάγματα) σελ. 65 .

---

¹⁵ Andre Maurois, **Ιστορία της Γαλλίας** (μετ. Κοσμά Πολίτη, εκδ. « Μαγκανιά») σελ.270-271.

Esmond Wright (general editor) **History of the World** (W.H.Smith publisher) v.2, p. 302.

¹⁶ Αλ. Δελμούζου, **Μελέτες και Πάρεργα, Α΄33** (μελέτη « περί ανθρωπισμού»).

¹⁷ Council of Europe , **History and Identity** : a report from European Teachers' Seminar, Vienna 14-19 May,1995, p.16.

¹⁸ Ανάλογες παρατηρήσεις έχουν καταχωριστεί σε δύο βιβλιοκρισίες για το βιβλίο: Άννας Φραγκουδάκη και άλλων, **Τι είναι η Πατρίδα μας**, όπου οι συγγραφείς διαπιστώνουν **εθνοκεντρισμό** στην ελληνική Εκπαίδευση, αλλά φαίνονται να αγνοούν ή να παραβλέπουν τις παρατηρήσεις του Δελμούζου. (Περιοδικά: «Εκπαιδευτικά» , τ.44-45 και « Νέα Παιδεία»,τ.83).